

ARTIKEL – REFLECTIES OP GOD IN NEDERLAND 1966-2024

## Overheid en godsdienst in paradoxen

### Enkele observaties

Sophie van Bijsterveld\*

#### Abstract

The longitudinal study *God in the Netherlands 1966-2024* confirms the trends of secularization and religious individualization with respect to Christianity. These trends coincide with developments in the law with respect to religion. Paradoxically, religious individualism coincides with a stress on equal treatment regardless of religion rather than on freedom of religion itself; religious individualism coincides with increasing significance of institutional freedom of religion; and controversy over moral issues in society coincides with a more or less effective guarantee of freedom of religious conscience in these areas. In the sphere of government, the trends of secularization and religious individualization coincide with rapprochement towards religious organizations. This contribution highlights and explains these developments.

**Keywords:** secularization, state and religion, freedom of religion, equality, church autonomy

#### Inleiding

Voor wie enigszins belangstelling heeft voor de staat van het christelijk geloof in Nederland en de opvattingen van Nederlanders over kerk en christendom is *God in Nederland* bijna verplichte kost. Ook de zesde editie, die de periode beslaat tot en met 2024, biedt fascinerende inzichten in de presentie van het christelijk geloof, de perceptie van kerk en christendom in Nederland en de verschuivingen die zich in tussenpozen van steeds ongeveer tien jaar tijd voordoen (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025). Daarmee is *God in Nederland* zelf inmiddels een instituut geworden.

---

\* Sophie van Bijsterveld is hoogleraar Religie, recht en samenleving aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Ik hoop van harte dat deze waardevolle onderzoekstraditie, die een schat aan feitelijke informatie en goed leesbare analyse biedt, tot in lengte van jaren voortgezet zal worden.

De uitkomsten en beschouwingen van *God in Nederland 1966-2024* houden ons als samenleving op een nuchtere manier een spiegel voor en bieden daarmee veel *food for thought*. De resultaten van het onderzoek vormen ook belangrijk materiaal voor christelijke kerken om na te denken over hun plaats in de Nederlandse samenleving en over de manier waarop zij op een eigentijdse manier verbindingen met die – sterk gesecculariseerde – samenleving kunnen leggen.

*God in Nederland* bevat daarnaast waardevolle inzichten voor de staatsrechtbeoefenaar die de omgang van de overheid met religie bestudeert alsmede voor de overheid in brede zin. Welke ontwikkelingen in de wereld van het recht en het openbaar bestuur gaan gepaard met de bevindingen geschetst in *God in Nederland*?

Om die vraag te beantwoorden, is het goed om enkele relevante bevindingen van *God in Nederland* te noemen. Een belangrijke, zij het niet verrassende conclusie, is de verdere afname van kerklidmaatschap en -bezoek – een trend die al decennia gaande is (Kregting et al. 2025, 73, 75). *God in Nederland* maakt daarbij overigens de kanttekening van een zekere nieuwe belangstelling voor het christelijk geloof en de kerk onder jongeren (Kregting et al. 2025, 71, 77). De gesignaleerde terugloop manifesteert zich nu vooral binnen de Rooms-Katholieke Kerk en in mindere mate binnen de protestantse en dan vooral orthodox-gereformeerde kerken. Een andere uitkomst van het onderzoek is dat kerkbetrokkenen traditionele geloofsovertuigingen blijven huldigen en dat daarvan bij niet-kerkelijken geen sprake is, waardoor deze groepen in geloofsopvattingen sterker uiteenlopen (Kregting et al. 2025, 74-75). De groepen groeien op deze punten uit elkaar. Terugloop in traditionele geloofsovertuigingen en kerkbezoek is bij katholieken het grootst. Dit betekent dat katholieken vrijer staan dan voorheen ten aanzien van de visie op en interpretatie van kerkelijk geformuleerde geloofswaarheden. In het algemeen concludeert het rapport dat ‘religieuze individualisering’ voortgaat (en religieuze autoriteit afneemt).

*God in Nederland* is uiteraard veel rijker aan inhoud, maar deze basisgegevens bieden al een goed uitgangspunt om te reflecteren op de juridische en bestuurlijke dynamiek ten aanzien van religie. Dat wil ik doen door een viertal paradoxen (drie juridische en een bestuurlijke) te benoemen. Voordat ik tot mijn conclusie kom bespreek ik eerst nog een olifant in de kamer van recht en beleid: de islam.

## Paradox 1. Religieus individualisme: nadruk op gelijkheid, meer dan op vrijheid

Als gezegd, *God in Nederland* signaleert dat op religieus en levensbeschouwelijk terrein de trend naar meer individualisme zich doorzet. Meer individualisme, zo zou de redenering kunnen zijn, vraagt om een meer individuele invulling of interpretatie van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Wetgeving en rechtspraak gaan inderdaad voor de beoordeling van een beroep op godsdienstvrijheid uit van de individuele overtuiging van degene die dat beroep doet en niet bijvoorbeeld van de doctrine van de stroming waartoe de betrokkene behoort (Vleugel 2018). Afgezien daarvan is in het recht paradoxaal genoeg de nadruk meer komen te liggen op gelijkheid (ongeacht godsdienst) dan op vrijheid van godsdienst.

Voor deze ontwikkeling zijn enkele verklaringen te geven: voor een wetgever die algemene regels stelt, is het moeilijk, zo niet ondoenlijk om met zoveel uiteenlopende individuele religieuze overtuigingen rekening te houden en voor de rechter is het een grote stap om een beroep op godsdienstvrijheid te honoreren wanneer de wetgever daarvoor geen voorziening treft (Gedicks 2015). Dat effect wordt versterkt door de intensieve interventie van de overheid op allerlei terreinen van het leven.

Een andere verklaring is dat politiek-maatschappelijk gezien gelijkheid in het algemeen een grotere waarde lijkt te zijn gaan vertegenwoordigen dan vrijheid. Vrijheid, met de inherente erkenning van verschil, dreigt soms zelfs geassocieerd te worden met een 'privilege'. De ontkerkelijking – het verminderde draagvlak voor godsdienst vanuit het hart van de samenleving – speelt bij die gedachte ongetwijfeld een rol. Een voorbeeld vormt de veranderde positie van de zogenoemde 'weigerambtenaar', die aanvankelijk in zijn beroepsuitoefening de vrijheid van godsdienstige overtuiging gehonoreerd zag, maar daarna die positie bij wet zag verdwijnen. De gedachte klinkt ook door in – tot nog toe geïsoleerde en nauwelijks serieuze – beweringen dat de garantie van godsdienstvrijheid zelf een 'privilege voor gelovigen' is.

Een belangrijke verklaring is verder de totstandkoming van de Algemene wet gelijke behandeling, die een beroep op gelijkheid het vehikel maakt om vrijheden te beschermen (én in te perken (!)). Voor een individuele burger is daarmee praktisch gesproken het recht op gelijkheid ongeacht godsdienst makkelijker hard te maken dan het recht op godsdienstvrijheid. Denk als voorbeeld aan een beroep op gelijke behandeling ongeacht godsdienst door een werknemer die op de werkvloer kleding wenst te dragen met een religieuze betekenis ondanks een verbod daartoe van de werkgever. De wet biedt hiervoor een kader.

Bij de discussie over de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid valt een parallel te trekken met de bredere maatschappelijke discussie over diversiteit en inclusie: 'inclusie' (het negeren van verschillen) lijkt makkelijker te bewerkstelligen dan 'diversiteit' (het omgaan met echt pluralisme). Dat neemt de waarde van vrijheid of pluralisme niet weg.

## **Paradox 2. Religieus individualisme: belang van institutionele godsdienstvrijheid**

Het ligt voor de hand te denken dat de individualisering van religieuze overtuigingen het belang van bescherming van *institutionele* godsdienstvrijheid doet afnemen of althans wat naar de achtergrond doet verdwijnen. Paradoxaal genoeg is het tegendeel het geval (vgl. Ten Napel 2017). De ontwikkeling leidt ertoe juist het belang van de institutionele dimensie van godsdienstvrijheid onder ogen te zien, niet alleen als zodanig, maar ook als een 'paraplu' voor de bescherming van godsdienstvrijheid van het individu.

Institutioneel verankerde, *maatschappelijke* verschijningsvormen van godsdienst hebben in Nederland traditioneel een plaats in het publieke domein. De verzuiling was daarvoor exemplarisch. Hoewel de twintigste-eeuwse verzuiling geen maatschappelijke realiteit meer is, zijn identiteitsgedreven organisaties zijn op belangrijke terreinen van het maatschappelijke leven op een eigentijdse manier actief. Denk daarbij aan de instellingen voor bijzonder onderwijs of de levensbeschouwelijk geprofileerde omroepverenigingen. Deze zijn traditioneel georganiseerd op basis van hun religieuze denominatie, hun 'richting'.

Voor de stichting van bijzondere scholen is het niet langer nodig een erkende 'richting' te vertegenwoordigen. Dit lijkt 'vrijheid' te vergroten. Op termijn is dit echter een verarming: hoe groter de veelheid aan overtuigingen, hoe moeilijker het wordt om een school te stichten op basis van een specifieke overtuiging. Het voorgaande kan nog scherper geïllustreerd worden aan de hand van de manier waarop geestelijke verzorging in de krijgsmacht en in penitentiaire instellingen vorm krijgt. Ruimte voor de *individuele* dimensie van geloofsuitoefening wordt in deze organisaties bij uitstek geboden via *institutionele* voorzieningen: de diensten geestelijke verzorging die georganiseerd zijn naar 'richting', namelijk via erkende, zogenoemde 'zendende instanties'. In de loop van de tijd is – in lijn met de maatschappelijke ontwikkelingen – het aantal zendende instanties uitgebreid. De voorziening als zodanig en de eigenheid daarvan blijven daarmee gewaarborgd. Een individueel recht op een gesprek met een geestelijke van de eigen denominatie – indien praktisch al mogelijk – is hoogstens een toevoeging aan, maar geen vervanging van de mogelijkheden die

een dienst geestelijke verzorging biedt. De 'zending' vanuit een erkende zendende instantie staat daarbij borg voor het behoud van het eigene, het religieus-levens-beschouwelijke, ten opzichte van andere dienstverleners.

Voor kerken zelf is de institutionele dimensie van godsdienstvrijheid uiteraard van cruciaal belang. Daarmee wordt in afgeleide zin ook de individuele godsdienstvrijheid beschermd. Die institutionele vrijheidsdimensie komt onder andere tot uiting in de eigen organisatievrijheid (artikel 2:2 BW). Het kerkelijk vormgeven van interne arbeidsverhoudingen valt ook daaronder. Die overtuigingen en de vormgeving daarvan binnen de eigen organisatie kunnen schuren met wat gangbaar is in de samenleving als geheel (denk bijvoorbeeld aan man-vrouwverhoudingen, opvattingen over te stellen loyaliteitsvereisten) en kunnen aanleiding geven tot maatschappelijke controverse. Het is echter juist de institutionele en collectieve gedragenheden die ook individuen in afgeleide zin in hun vrijheid van godsdienst beschermen. In vergelijkbare zin geldt dit ook voor rituele praktijken, zoals het in acht nemen van een wekelijkse rustdag of van feest- en gedenkdagen, of voor uiteenlopende rituele praktijken van niet-christelijke religies, zoals religieuze rituele slacht of religieuze jongensbesnijdenis.

### **Paradox 3. Veranderende waardenpatronen: vrijheid van geweten sterker bij maatschappelijke controverse?**

Dat waardenpatronen in de samenleving veranderen, is niets nieuws. Debatten over principiële kwesties kunnen een samenleving soms decennialang bezighouden en zelfs wanneer ze beslecht lijken, komen zij vaak in een nieuw jasje weer terug. Kwesties rond het begin en het einde van het leven zijn hier exemplarisch voor, denk aan thema's als abortus en euthanasie. Ook discussies over uiteenlopende onderwerpen zoals het kweken van embryo's voor onderzoek, verplichte vaccinatie, of (manieren van bevorderen van) orgaandonatie zijn ieder op hun eigen manier voorbeelden hiervan. Deze onderwerpen hebben met elkaar gemeen dat persoonlijke opvattingen daarover kunnen voortvloeien uit of tenminste verband kunnen houden met de eigen religieuze overtuigingen. Vanuit geloofsovertuigingen zoals de beschermwaardigheid van het leven, de menselijke waardigheid of de fysieke integriteit, hebben onderwerpen als deze in wisselende mate en op uiteenlopende manier de aandacht van kerken. Gegeven de verdeeldheid in de samenleving, is de omgang met zulke vraagstukken voor de wetgever en de rechter allerm minst eenvoudig. Zowel in de mate van maatschappelijke consensus of de afwezigheid daarvan, het samenspel tussen wetgever en rechter, als in de manier waarop de wetgever zich opstelt, lopen deze onderwerpen sterk uiteen. Generaliserende opmerkingen hierover zijn dan welhaast onmogelijk.

Toch wil ik mij, vanuit het perspectief van de individuele persoon, aan een algemene en daarmee per definitie ongenueanceerde opmerking wagen. Het klinkt als een paradox: bij veranderende waardenpatronen in de samenleving lijkt de vrijheid van geweten sterker te staan wanneer de discussie nog volop aan de gang is. Wanneer discussies tot een nieuw dominant waardenpatroon leiden, wordt een beroep op gewetensvrijheid minder vanzelfsprekend.

Naarmate de maatschappelijke controverses groter is en de verlegenheid bij wetgever en rechter evenzeer groot is, zal er doorgaans meer begrip zijn voor de individuele gewetensvrijheid voor degene die niet wenst mee te werken aan een bepaalde handeling. Immers, ofwel geldt er een verbod op het uitvoeren van bepaalde handelingen, eventueel met zorgvuldigheidseisen die vervolging in bepaalde omstandigheden uitsluiten (euthanasie), of er is een geclausuleerde mogelijkheid om handelingen te verrichten zonder dat er een recht van de patiënt daarop bestaat (abortus), of er is afgezien van de invoering van een algehele verplichting een handeling te ondergaan (zoals bij vaccinatie). Wanneer de dominante opvatting veranderd is, wordt een beroep op gewetensvrijheid minder vanzelfsprekend. Bij orgaandonatie na overlijden is zelfs de hoofdregel van *informed consent* omgedraaid: een bezwaar moet actief kenbaar worden gemaakt, in plaats van dat deze verondersteld wordt.

Wat ook de uitkomsten van discussies over onderwerpen als deze mogen zijn, aandacht voor individuele gewetensbezwaren op deze terreinen blijft belangrijk.

## **Paradox 4. Openbaar bestuur: ondanks seculariseringtoenadering tot kerken**

Na drie juridische paradoxen volgt hier een bestuurlijke paradox: juist in een tijd van voortgaande secularisering zoekt het openbaar bestuur op uiteenlopende manieren toenadering tot kerken (Van Bijsterveld, Van Putten en Van Sasse van Ijsselt 2015). Juist in een tijd van verdere individualisering van geloofsovertuigingen is de overheid zich ervan bewust dat godsdienst niet louter een individuele zaak is, maar ook maatschappelijke en publieke dimensies heeft. Het is vanuit dit laatste besef dat vooral het gemeentelijke openbaar bestuur toenadering zoekt tot kerken. Een belangrijke factor hierbij is de decentralisatie van belangrijke voorzieningen in onder andere de maatschappelijke sfeer onder gelijktijdige doorvoering van financiële bezuinigingen ('participatiesamenleving'). Samenwerking met (onder meer) kerkgenootschappen is dan een aantrekkelijke optie, bijvoorbeeld in het sociale domein. Interessant is dat *God in Nederland 1966-2024* bevestigt dat kerkelijk betrokkenen een grote bereidheid tot vrijwilligerswerk hebben. Ook niet-kerkelijk betrokkenen die zich voor de naaste

willen inzetten, kunnen aansluiting zoeken bij kerken als kristallisatiepunt voor de organisatie van sociale activiteiten.

De terugloop in kerklidmaatschap en -bezoek heeft grote gevolgen voor het in stand houden van kerkgebouwen, ongeacht of deze een monumentenstatus hebben of niet. De overheid is zich hiervan gaandeweg bewust geworden. Om ongecoördineerde kaalslag te voorkomen, hebben kerken, maatschappelijke organisaties en het ministerie van OCW de handen ineengeslagen. Via het ontwikkelde instrument van de 'kerkenvisie' wordt op gemeentelijk niveau, in dialoog met onder meer de betrokken kerken, nagedacht over een verantwoorde omgang en zo mogelijk behoud van kerkgebouwen als religieus cultureel erfgoed.

Samenwerking tussen overheid en kerkgenootschappen op terreinen waarop zij beide een rol te vervullen hebben, is een positieve ontwikkeling zolang zij elk rolvast blijven en elkaars staatsrechtelijke positie respecteren.

## De olifant in de kamer: de islam

*God in Nederland* staat in de traditie van het christendom. Het beschouwende eerste hoofdstuk laat prachtig zien hoe binnen het empirisch onderzoek naar de manifestatie van christendom in Nederland in de tijd andere accenten zijn gelegd en daarmee ook hoe *God in Nederland* zelf in zekere mate ook een kind van zijn tijd is.

De juridische en bestuurlijke paradoxen hierboven zijn geschreven tegen de achtergrond van de trends die *God in Nederland* signaleert ten aanzien van het christendom, al beperken zij zich niet hiertoe. De dynamiek in recht en in de opstelling van het openbaar bestuur ten aanzien van religie beschrijven alleen vanuit ontwikkelingen in het christendom, is echter te beperkt. Een olifant in de kamer van recht en beleid zou daarmee onbenoemd blijven: de islam.

De laatste decennia is ten opzichte van de decennia daarvoor sprake van een explosieve groei van overheidsaandacht voor religie. Die aandacht had grotendeels een sturende of beperkende strekking. In nagenoeg alle gevallen was de islam de drijvende kracht achter dat beleid (Van Bijsterveld 2021). Het tegengaan van radicalisering, het voorkomen van buitenlandse beïnvloeding of van terrorisme(financiering), of het bestrijden van religieuze of religie-gerelateerde culturele praktijken vormen daarbij doelstellingen van de overheid. De gevolgen van beperkende overheidsinitiatieven zijn vanwege de algemene toepasselijkheid niet tot de islam beperkt. Voorbeelden zijn het aanhangige wetsvoorstel Transparantie van maatschappelijke organisaties (dat zijn oorsprong vindt in het tegengaan van 'buitenlandse

beïnvloeding'), het conceptvoorstel Toezicht informeel onderwijs (dat zijn oorsprong vindt in de zorg over zogenoemde 'weekendscholen') en de aanscherping van de wettelijke burgerschapsopdracht in het onderwijs. Vrees voor misbruik van regelingen, onder andere voor terrorismefinanciering of witwassen, speelt ook een rol in de aanscherping van de zogenoemde ANBI-wetgeving, zij het dat die aanscherping ook past in een algemene trend van meer aandacht voor preventie en preventief toezicht. In algemene zin lijken controverses over de plaats van religie in het publieke domein mede ingegeven door al of niet vermeende zorgen over bepaalde uitingsvormen van de islam.

Hoe verhouden deze ontwikkelingen zich tot de geschetste paradoxen? Kort samengevat: niet *vrijheid*, maar het (gelijkelijk) *beperken* ervan staat hier centraal. Dat laat onverlet dat *gelijkheid* een sterk vehikel is of blijft om individuele godsdienstvrijheid te beschermen, voor aanhangers van ieder religieus geloof ('inclusiviteit').

Op gemeentelijk niveau zijn dialoog en samenwerking met islamitische organisaties geen ongewoon verschijnsel, evenmin als dat voor kerken geldt. Deze dialogen kunnen uiteenlopende functies vervullen als het elkaar (beter) leren kennen, het openen van effectieve communicatielijnen tussen gemeenten en organisaties over en weer, inclusief hun achterbannen en het onderzoeken van mogelijkheden tot samenwerking. Ook op landelijk niveau zijn er contacten.

## Conclusie

*God in Nederland 1966-2024* is het bestuderen meer dan waard. Kerkbetrokkenen en niet-kerkbetrokkenen, kerkgenootschappen en verwante organisaties en de overheid vinden hier waardevolle inzichten. De hierboven gepresenteerde observaties laten zien dat terugloop in kerkklidmaatschap en -bezoek allermindst betekent dat de overheid zich minder aan kerken gelegen laat liggen en kan laten liggen. De ontwikkelingen die *God in Nederland 1966-2024* schetst, laten wel enkele verschuivingen zien, zoals een perspectiefverschuiving van vrijheid naar gelijkheid, al is die niet uitsluitend toe te schrijven aan de geschetste ontwikkelingen. Hoe op de lange termijn discussies over moreel zeer beladen kwesties zich gaan ontwikkelen, is moeilijk te voorspellen. Duidelijk is in elk geval dat de sterke politieke en maatschappelijke verdeeldheid hierover (vooralsnog?) ruimte biedt voor gewetensvrijheid van individuele gelovigen. Institutionele godsdienstvrijheid is een groot goed; dat wordt beslist niet minder belangrijk door de pluralisering en individualisering van geloofsovertuigingen. Integendeel, juist het hooghouden van deze dimensie is van belang voor de blijvende betekenis van het woord godsdienst in godsdienstvrijheid. Individualisering en pluralisering van overtuigingen mogen niet leiden tot een verwatering van

concept van godsdienstvrijheid in de zin van een algemene vrijheid van handelen, 'behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet'. Hoewel overheidsoptreden gerechtvaardigd is om ontwikkelingen tegen te gaan die de democratische rechtsstaat ondermijnen, blijft het zaak om het kind niet met het badwater weg te gooien, al is dat mogelijk niet eenvoudig.

Het zal interessant zijn om te zien wat de uitkomsten van het volgende rapport *God in Nederland* zijn en welke dynamiek in de omgang van de overheid met religie daarmee parallel loopt. Ik kijk al uit naar de volgende editie.

## Literatuur

- Gedicks, Frederick Mark. 2015. "Religious Freedom as Equality." In *Routledge Handbook of Law and Religion*, geredigeerd door Silvio Ferrari. Routledge.
- Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Ten Napel, Hans-Martien. 2017. *Constitutionalism, Democracy and Religious Freedom. To be Fully Human*. Routledge.
- Van Bijsterveld, Sophie. 2021. "Kerken in wetgeving en rechtspraak. Recente ontwikkelingen geduid." *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 12 (1): 47-68.
- Van Bijsterveld, Sophie, Robert van Putten en Paul van Sasse van IJsselt, red. 2015. *Religie en lokaal bestuur. (In)formele kaders, beleidspraktijken, religieuze geletterdheid en professionaliteit*. Eburon.
- Vleugel, Adriaan. 2018. *Het juridische begrip van godsdienst*. Staat en Recht nr. 43. Proefschrift Nijmegen. Wolters Kluwer.